'भारत छोडो' मागणीमागील भूमिका

श्री. विश्वास दांडेकर यांनी त्यांच्या पत्रात (नवभारत, ऑगस्ट ९८) चार मुद्दे उपस्थित केले आहेत. त्यासंबंधी माझा प्रतिसाद असा :

१) १८५७ चा उठाव देशव्यापी नव्हता ही गोष्ट, आज मागे वळून पाहता, निर्विवाद तथ्य म्हणून स्थापित आहे. पण दिल्ली, कानपूर, लखनौ ही ठाणी परत इंग्रजांच्या ताब्यात गेली नसती तर? इंग्रजांनी उभारलेल्या सैन्यातील पलटणींनीच उठाव केला होता. इंग्रज लढाया यांच्याच भरवशावर जिंकत होते. लष्करी व राजकीय नेतृत्वाचा अभाव यामुळे फरक पडला. तरीही, 'आपण थोडक्यात बचावलो' अशी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या त्यावेळच्या येथील वरिष्ठांची प्रतिक्रिया झालेली दिसते. याकारणाने 'जवळपास यशस्वी' असे मी म्हणतो.

२) संस्थानांमधल्या प्रजापरिषदा ही काँग्रेसचीच 'अपत्ये' होती असे सरसकट म्हणता येईल का, हे पाहावयास हवे. काँग्रेसशी त्यांचे घनिष्ठ संबंध होते, व मार्गदर्शनासाठी ते काँग्रेसच्या नेत्यांकडे पाहत होते, ही गोष्ट खरीच 'प्रजेच्या स्वयंनिर्णयाच्या हक्का'चा विचार एकदा देशात प्रसृत झाल्यावर व 'ब्रिटिश इंडिया'मध्ये राजकीय चळवळीस आरंभ झाल्यावर, त्याच भूमिकेमधून संस्थानांमध्येही कार्य करणाऱ्या व्यक्ती व संघटना पुढे येणे स्वाभाविक व अटळ होते. श्री. दांडेकरांच्या दृष्टिकोनामधूनही या घडामोडींकडे पाहता येईल हे मान्य.

३) ४२ च्या लढ्याविषयीचा दांडेकरांचा मुद्दा सर्वांत जास्त महत्त्वाचा आहे. या संदर्भात, गांधींनी १९४२-४४ च्या दरम्यान तुरुंगवासातून भारत सरकारशी केलेल्या पत्रव्यवहाराचे पुस्तक* मी पाहिले. गांधींच्या शिष्या मीराबाई यांचे आत्मचरित्रही पाहिले.

युद्धकाळात ब्रिटिश (व दोस्तराष्ट्रे) यांची अडचण करावयाची नाही या भूमिकेचे (non-embarassment policy) आपण प्रवक्ते होतो, चळवळ करून ब्रिटनला कोंडीत पकडावे असे म्हणणाऱ्यांचा विरोध/टीकाटिप्पणी सहन करूनही आपण वरील भूमिकेवर ठाम होतो, यावर पत्रांमध्ये गांधींनी जोर दिलेला आढळतो.

मग, १९४२ च्या आरंभी त्यांची भूमिका का बदलली? पर्ल हार्बरनंतर जपानने जेव्हा आग्नेय आशियात मुसंडी मारली तेव्हा ब्रिटिश सैन्याने माघार घेतली. मलाया, सिंगापूर, ब्रह्मदेश या वसाहतींमधून माघार घेताना, तेथील लोकांना ब्रिटिशांनी सहजी वाऱ्यावर सोडले. त्यांचा व त्यांच्या भूमीचा बचाव करण्याची शर्थ केली नाही. ब्रह्मदेशामधून तर हजारो भारतीय भारतात परतले. जंगलांमधून वाट काढीत येण्याच्या ओघात अनेकानेक मृत्युमुखी पडले. अतिशय हाल झाले. पण येथेही, निर्वासित गोऱ्यांना एक वागणूक तर हिंदी लोकांना वेगळी वागणूक दिली गेली. गांधी लिहितात, “Hundreds, if not thousands, on their way from Burma per- ished without food and drink, and the wretched discrimination stared even these miserable people in the face. One route for the whites, another for the blacks. Provision of food and shelter for the whites, none for the blacks! And discrimination even on their arrival in India! India is being ground down to dust and humiliated, even before the Japa- nese advent, not for India's defence and no one knows for whose defence. And so one fine morning I came to the decision to make this honest demand for heaven's sake leave India alone. Let us breathe the air of freedom. It may choke us, suffocate us, as it did the slaves after their emancipation. But I want the present sham to end.” (पृ. १९७; हरिजन, १४ जून १९४२ च्या अंकातून) आम्ही आशिया व आफ्रिका खंडांतील लोकांच्या रक्षणासाठी, लोकशाही मूल्यांसाठी जर्मनी - इटली- जपान आदि राष्ट्रांशी निकराची लढाई करीत आहोत; युद्धात जय मिळाल्यावर स्वातंत्र्य देण्यासाठी आम्ही शब्द दिलेला आहेच; या उदात्त ध्येयांसाठी आम्ही तुम्हाला युद्धात सहभागी करण्याचा व तुमची सर्व संसाधने वापरण्याचा निर्णय तुमची संमती न घेता परस्पर घेतला आहे, तरी तुम्ही तक्रार कसली करता, ही भाषा इंग्रजांच्या तोंडी होती. फॅसिस्ट सत्तांविरुद्धचे हे युद्ध आहे हे लक्षात घेऊन, ही भाषा मतलबी असली तरी या प्रसंगी आपण

युद्ध जिंकण्याच्या आड अडथळा आणणे अयोग्य होईल ही भूमिका तीन वर्षे राबविल्यावर, गांधींनी निर्णय बदलला होता. जपान आणखी मुसंडी मारील आणि भारताच्या पूर्व सीमेवर उतरेल तर, मलाया, सिंगापूर, ब्रह्मदेश या देशांत घडले तेच येथे घडणार हे चित्र स्पष्ट झाल्याक्षणी गांधींच्या मनाचा निर्णय झाला. ब्रिटिश सत्ता, ब्रिटिशांनी पोसलेले भाडोत्री हिंदी सैन्य, दोस्तराष्ट्रे येथील जनतेला येणाऱ्या जपानी सैन्याच्या तोंडी तसेच सोडून देणार असली तर, या संभाव्य आपत्तीला विचारपूर्वक, निश्चयाने व हिंमतीने तोंड देण्यासाठी जनतेला सावध व जागृत करण्यासाठी तातडीने व्यापक जनसहभागाधिष्ठित कृती करायलाच हवी, असा गांधींचा निर्धार झाला. हे आपले म्हणणे पं. नेहरूंना पटविण्यासाठी आपणांस फार कष्ट पडले असेही त्यांनी म्हटले आहे. कारण हे युद्ध दोस्तराष्ट्रांनी जिंकायलाच हवे अशी नेहरूंना तळमळ होती. जो प्रसंग ब्रह्मदेशातल्या ब्रह्मी हिंदी लोकांवर आला तो आपल्यावरही येऊ घातला आहे, त्याला सामोरे जावयास हवे, या मुद्द्यावर शेवटी नेहरूंनाही गांधींचे म्हणणे पटले.

प्रजाजनाचे मानसच लोकांच्या ठायी कायम राहील तर एका राजाने वाऱ्यावर सोडल्यावर लोक चालून येणाऱ्या दुसऱ्या राजाचे स्वागत करतील; तसे नाही केले तर, इतके लाचार व दुबळे होतील की आलिया भोगासी स्वतःला सादर करतील, ही भीती गांधींना होती. प्रजेचे रक्षण करण्याचे राजाचे कर्तव्य (धर्म) तुम्ही पार पाडणार नसाल तर, ही बनवावनवी (sham) पुरी करा, आणि राजेपदाचा त्याग करून वाजूला व्हा, अशी गांधींनी मागणी केली.

काँग्रेसच्या नेतृत्वाचा कल दोस्तराष्ट्रांच्या बाजूने होता. जपान वा जर्मनी यांच्या हेतूंविषयी कोणताही भ्रम नव्हता. ब्रिटिश राज्यकर्ते स्वातंत्र्य देण्याच्या पुष्कळ जवळ येऊन पोचले आहेत हे त्यांनी क्रिप्स शिष्टाईच्या वेळी अनुभवले होते. जपान भारतात मुसंडी मारू शकणार नाही; ती त्याची शक्ती राहिलेली नाही, हे मत जर काँग्रेसच्या नेत्यांचे - विशेषतः पं. नेहरू व मौलाना आझाद - असते तर गांधींची मागणी त्यांनी कदापि उचलून धरली नसती. पण जपानी सैन्य भारतीय प्रदेशाचा ताबा घेईल ही दाट संभाव्यता ब्रिटिशांनीही स्वीकारली होती असे दिसते. त्यामुळे गांधींच्या म्हणण्याचा विचार काँग्रेस कार्यकारिणीने केला. कार्यकारिणीचा ठराव हे स्पष्ट करतो की, (१) तत्काळ स्वातंत्र्य दिल्यास युद्धप्रयत्नात खीळ तर पडणार नाही, उलट स्वतंत्र भारताचे शासन त्यांच्या पूर्ण ताकदीनिशी युद्धात दोस्तराष्ट्रांची साथ करील, आणि (२) सत्ता काँग्रेसच्या हाती दिली पाहिजे अशीही मागणी नाही. काँग्रेस गांधींच्या अहिंसाविषयक भूमिकेचा स्वीकार करीत नाही; स्वातंत्र्य मिळाल्यास दोस्तराष्ट्रांच्या बाजूने युद्धात सैन्यानिशी उतरण्याचीही तिची भूमिका राहील, ही गोष्टही स्पष्ट केलेली होती.

'फॅसिस्ट शक्ती युद्ध जिंकू शकत नाहीत हे स्पष्ट झाल्यावर' गांधींनी लढ्याचा निर्णय घेतला नाही. ऑगस्ट ४२ च्या वेळी खुद्द दोस्तराष्ट्रांनाही ही गोष्ट स्पष्ट झालेली होती असे दिसत नाही. गांधींची भूमिका समजून घेतल्यास, उलटपक्षी, असे म्हणता येते की, जपानची घोडदौड रोखली गेलीय व आता जपानची पीछेहाटच होत जाणार अशी गांधींची खात्री पटली असती तर त्यांनी 'भारत छोडो' ही भूमिका लावून धरली नसती.

युद्धक्षम जपानचा प्रतिकार कशा प्रकारे करण्याची गांधींची योजना होती, असा प्रश्न दांडेकरांनी उपस्थित केला आहे. दोस्तराष्ट्रांच्या फौजा - भारतीय सैन्य (ब्रिटिश इंडियन आर्मी) - हा या फौजांचा भाग होता - जपानी सैन्याशी भारताच्या भूमीवर लढणार होत्याच. भारतीय जनतेच्या रक्षणासाठी नव्हे तर साम्राज्यसत्तेच्या हितसंबंधांसाठी व उद्दिष्टांसाठी. जपानी सैन्य (व त्यांच्या सोबत येण्याची शक्यता असलेले हिंदी सैन्य (भविष्यातली आझाद हिंद सेना)) भारताचा जो प्रदेश व्यापील त्या प्रदेशातल्या निःशस्त्र प्रजेने प्रतिकार कसा करावा असा मुद्दा होता. या बाबतीत गांधींनी पुष्कळ तपशिलात सूचना केलेल्या आढळतात. 'हरिजन' साप्ताहिकातून या सर्व मुद्द्यांची चर्चा ऑगस्ट '४२ च्या आधी चार महिने गांधी करीत होते.

४२ च्या लढ्यात लोकांचा प्रक्षोभ विध्वंसक कृत्यांच्या द्वारे प्रकट झाला. नंतरच्या काही महिन्यांमध्ये भूमिगत झालेल्या नेत्यांनी घातपाती कृत्ये करण्याचेही धोरण अवलंबिले. कोठे कोठे प्राणहानीही झाली. हे युद्धप्रयत्नांमध्ये अडथळे उत्पन्न करणेच होते, असे दांडेकरांनी म्हटले आहे. ४२ चा लढा दीर्घकाळ व सार्वत्रिक झाला असता, आणि जपान भारतात घुसण्यात यशस्वी झाला असता, तर जपानला यामुळे मदतच झाली असती. जपानची बाजू घेत असल्याचा आरोप गांधींवर

ब्रिटिशांनी ठेवलाही.

गांधींनी त्यांच्यावरील व काँग्रेसवरील आरोपपत्राला दिलेल्या उत्तराकडे वळण्याआधी एक गोष्ट नोंदविली पाहिजे. हिंसा-अहिंसेचा फार काटेकोर विवेक न करता, ब्रिटिशांना राज्य करणे अशक्य करून सोडावयाचे, व त्या दृष्टीने घातपाती कृत्ये करावयाची, ही भूमिका काँग्रेसमधील एका गटाची होती. गांधी लढा पुकारणार ही गोष्ट स्पष्ट झाल्यावर, त्या दृष्टीने काही योजना व बांधणीही सुरू झाली होती, असे आज म्हणायला लागेल. मात्र ही तयारी गांधींच्या संमतीने चालू नव्हती.

आपल्या लढ्याने दोस्तराष्ट्रे युद्ध हरता कामा नयेत, तेव्हा त्यांच्या युद्धप्रयत्नात व्यत्यय तर येऊ नये; पण त्याच वेळी, भारतीय जनतेवर आपले राज्य चालत नाही, ती आपली राजवट मानीत नाही हा अनुभवही राज्यकर्त्यांना यावा, ही तारेवरची कसरत आपणांस साधावयाची आहे याची कल्पना गांधींना होती. अनेकांशी संवाद करीत ते आपल्या कल्पनांची तपासणी व सफाई या काळात करीत होते. लुई फिशर याच काळात एक आठवडा सेवाग्रामला राहिले व त्यांच्याशी खूप विस्ताराने चर्चा झाल्या. सरकारशी झालेल्या पत्रव्यवहाराच्या वर उल्लेखिलेल्या पुस्तकात याचे प्रतिबिंब उमटलेले आढळते.

स्वतंत्र भारत हा दोस्तराष्ट्रांचे हात युद्ध लढण्यात कितीतरी अधिक बळकट करील हे लक्षात घेऊन स्वातंत्र्य द्या, आणि युद्धकाळासाठी सहकार्याचा तहनामा करून, जपानचा पराभव करण्यासाठी स्वतंत्र भारताचेही योगदान प्राप्त करून घ्या, ही भूमिका आपण ब्रिटिशांना पटवू शकू, असा विश्वास गांधींनी, शेवटच्या क्षणापर्यंत, बाळगलेला आढळतो. १९३९ पासून पुढे दोन वर्षे गांधींनी आपले वजन खर्च करून 'नॉन-एम्बरॅसमेंट पॉलिसी' राबवली, सतत दोस्तराष्ट्रांचा पक्ष (सुभाषचंद्र बोसांसारख्यांच्या विरोधात) घेतला, 'क्रिप्स शिष्टाई'तही भाग घेतला, हे ब्रिटिशांना माहीत होते. त्यांना विश्वास वाटण्याचा हा आधार होता. ७-८ ऑगस्टच्या काँग्रेसच्या महासमितीसमोरील भाषणांतही, ठराव होत असला तरी अद्यापि बोलणी व्हावयाची आहेत, गोष्टींची स्पष्टता व्हावयाची आहे, याला किमान दोनतीन आठवड्यांचा कालावधी लागणार आहे, तोवर कोणीही घाईगर्दीने 'लढाऊ कृती' करावयाची नाही, यावर गांधींनी जोर दिला. या वेळी 'तुरुंग भरती'च्या स्वरुपाचे कार्यक्रम करावयाची कल्पना नाही, हेही त्यांनी स्पष्ट केले. ८ ऑगस्टच्या भाषणातील पुढील उतारा आजही मनन करण्यासारखा आहे. 'व्हाइसरॉयसोबतच्या वाटाघाटी संपेपर्यंतच्या दोनतीन आठवड्यांच्या मधल्या काळात काय करावे' या प्रश्नाची कल्पना करून गांधी म्हणाले, “मी सांगतो. चरखा चालवायचा. चौदा कलमी 'रचनात्मक कार्यक्रम' राबविण्याला वाहून घ्यायचे. पण रचनात्मक कार्यक्रमात जान यायची असेल तर तुम्हाला आणखी काही करावयास हवे आहे. तुमच्यापैकी प्रत्येकाने, स्त्रीने व पुरुषाने, या क्षणापासून स्वतःस एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून ओळखले पाहिजे आणि स्वतंत्र म्हणून वागलेही पाहिजे. आपण इतःपर साम्राज्यवादी सत्तेच्या हुकमतीखालील प्रजाजन नाही ही गोष्ट दाखवून दिली पाहिजे. ही लुटुपुटीची वा देखावा करण्याची गोष्ट नाही. स्वातंत्र्याची मनोधारणा तुम्ही स्वतःच्या ठायी जोपासावयाची आहे. माणूस आधी मनाने स्वतंत्र होतो तेव्हाच नंतर तो व्यवहारात, वागण्यात स्वतंत्रता प्रकट करू शकतो. मी स्वतंत्र आहे असे ज्या क्षणी गुलाम स्वतःला सांगतो त्या क्षणी त्याच्या बेड्या तुटतात... मी एक मंत्र तुम्हाला देतो. तो मंत्र असा आहे : 'आम्ही भारताला स्वतंत्र तरी करू नाहीतर प्राण ठेवू. करेंगे या मरेंगे. पारतंत्र्यात जगत राहण्यासाठी आम्ही जिवंत राहणार नाही.'"

काँग्रेसच्या महासमितीच्या अधिवेशनानंतर लगेच देशभर काँग्रेसच्या नेत्यांची धरपकड होणार आहे, त्यांना स्वतःला अटक केली जाईल, याची वार्ता गांधींपर्यंत पोचली कशी नव्हती, असे दांडेकरांनी विचारले आहे. जपानी सैन्य भारतात उतरले तर माघार कशी घ्यायची याविषयीच्या योजनांची माहिती आतल्या गोटातून कळू शकली तर धरपकडीबावत कसे कळले नाही? माघार घेण्याची पूर्वतयारी प्रत्यक्षात ब्रह्मदेश- बंगालच्या सीमाप्रदेशात व ओरिसा प्रांतात किनारपट्टीत सुरू झाली होती. त्यामुळे, मीराबेन ओरिसात गेल्या तेव्हा त्यांना गोष्टी प्रत्यक्ष पाहावयास मिळाल्या. येथील वरिष्ठतम अधिकाऱ्यांशी त्यांचे बोलणे झाले. त्या इंग्लिश नौदलातील वरिष्ठ इंग्लिश अधिकाऱ्याच्या कन्या होत्या, त्यामुळे त्यांना येथील वरिष्ठतम सैनिकी व प्रशासकीय सनदी अधिकाऱ्यांना भेटण्यात अडचण नव्हती; ओरिसातून परतल्यावर, दिल्लीला व्हाइसरॉयची भेट घेऊन गांधीजींचा संकल्प व त्यामागील विचार समजावून सांगण्याचे काम गांधींनी त्यांच्यावर सोपविले. व्हाइसरॉय यांनी त्यांचे खासगी सचिव लेथवेट यांची भेट घेऊन बोलणी करण्यास सांगितले. त्यांच्याशी बोलणे केल्यावर, ओरिसातील

स्थितीविषयी मीराबेन वरिष्ठ सैन्याधिकाऱ्यांशीही बोलल्या. (द स्पिरिट्स पिल्ग्रिमेज, पृ. २३०-३८) काँग्रेस व गांधी 'ओपन रिवेलियन'ची भाषा करीत असले तरी, जपानच्या कडव्या प्रतिकारासाठी लोकांना जागे व तयार करण्यासाठी अत्यावश्यक पाऊल म्हणून लढ्याची भाषा केली जात आहे, हे मीराबेन यांनी स्पष्ट केले. गांधींना पाठविलेल्या अहवालात मीराबेननी लिहिले आहे : (लेथवेटना त्या म्हणाल्या) “what I want you to realize is that this move of Gandhiji is out of the depth of his love for England. He knows that this is the only way to save India from going helplessly into the hands of Japan...:” त्या लेथवेटना पुढे म्हणाल्या, "I want you to try to realize that even this rebellion is a friendly gesture. Perhaps it is difficult for you to conceive of a rebellion as a friendly gesture, but with Gandhiji such a thing is possible." लेथवेट म्हणाले की, तुम्ही सर्व गोष्टी तपशिलात सांगितल्या; तेव्हा, तुम्ही हा लढा हा मैत्रीचा हातच पुढे करणे आहे ही गोष्ट मला काहीशी समजू शकते, असे मीराबेननी लिहिले. या अहवालामुळे, व्हाइसरॉय यांच्याशी आपले सामंजस्य निर्माण झाले आहे, व्हाइसरॉयांबरोवर योग्य प्रसंगी वाटाघाटी होतील आणि लढा करण्याचा प्रसंग येणार नाही, हा विश्वास गांधींच्या मनात वळावला. ८ ऑगस्टच्या रात्री, ‘तुम्हाला इतक्यात अटक होणार आहे’, अशी गांधींना त्यांच्या जवळच्यांपैकी एकाने खवर दिल्यावरही, 'सरकार तसे काही घाईगर्दीने करणार नाही' असे उत्तर गांधींनी दिले.

व्हाइसरॉयनी विश्वासघात केला असा आरोप करता येणार नाही. लढा सुरू होण्यापूर्वीच त्याची शक्यताही निर्घृणपणे चिरडून टाकण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर धरपकड, काँग्रेस संघटनेची कार्यालये, खादी ग्रामोद्योगाच्या संस्थांची केंद्रे यांची टाळेबंदी, जप्ती, मोडतोड ही रणनीती अवलंबिण्याचा निर्णय एकट्या व्हाइसरॉयनी घेतला नसणार. काँग्रेस व तिचे नेतृत्व आणि गांधी यांना 'संपविता' आले तर चांगलेच; ब्रिटिश ते करीत असतील तर परस्पर कार्यभाग साधला, असे मत असलेल्या राजकीय पक्ष-संघटनांचाही सरकारला पाठिंबा मिळाला ही गोष्टही विसरून चालणार नाही.

पण ही गोष्ट खरी की, ही टोकाची दडपणुकीची कृती गांधींना सर्वस्वी अनपेक्षित होती व यामुळे ते कमालीचे दुखावले गेले, व्यथित झाले. व्हाइसरॉय लिनलिथगो यांच्याशी त्यांचे संबंध विशेष मैत्रीचे, विश्वासाचे होते असे दिसते. १९४२ च्या अखेरच्या दिवशी लिहिलेल्या पत्रात गांधी लिहितात, "I have thought we were friends and should still love to think so.... I have perhaps not come in such close touch with any occupant of your gadi, as with you."

पंचावन्न-छप्पन्न वर्षांनंतर मागे वळून पाहता, ब्रिटिश राज्यकर्ते गांधींचे 'राजकारण' समजून घेण्यात फार कमी पडले ही गोष्ट स्पष्ट दिसते. पण ४२ च्या लढ्याचे ज्यांनी भूमिगत राहून नेतृत्व केले त्यांच्याबद्दलही हेच म्हणावे लागते ही खरी शोकांतिका आहे. ९ ऑगस्टनंतर लोकक्षोभाचा जो विध्वंसक उद्रेक झाला त्याविषयी खंत व्यक्त करीत, याचा दोष मात्र ब्रिटिश राजवटीच्या अतिरेकी हिंसक कृतीला गांधींनी दिला. असे असले तरी, गांधींना अभिप्रेत असलेल्या अर्थाने लोकांना स्वातंत्र्याची शिकवण देणारे, ब्रिटिश राज्यकर्त्यांविषयी मैत्रीभाव प्रकट करणारे, त्यांच्याही हिताचेच संवर्धन करणारे 'भारत छोडो' आंदोलन आम्ही चालविले असा दावा ४२ च्या लढ्याच्या नेत्यांना/कार्यकर्त्यांना करता येणार नाही. आपल्या अनुयायांनी प्रकट केलेली अ-समज, व केलेली प्रतारणा गांधींनी पोटात घातली. गांधींच्या भूमिकेशी आपण समरस असू तर 'भारत छोडो' आंदोलनाने धारण केलेल्या आशय-आकाराने आज आपला ऊर गर्वाने भरून येणार नाही; काहीसे शरमिंदेपणच येईल.

गांधी काय म्हणत होते, साधू पाहत होते ते ना ब्रिटिश राज्यकर्त्यांपर्यंत पोचले ना त्यांच्या अनुयायांपर्यंत, ही गांधींच्या आयुष्यातली सर्वात मोठी व गंभीर, त्यांचे अंतःकरण विदीर्ण करणारी शोकांतिका होती.

(४) मुस्लिम लीगने हाती घेतलेल्या 'डायरेक्ट अॅक्शन'च्या कृतीकार्यक्रमाला त्याच भाषेत, म्हणजे हिंदू बहुसंख्य व सबळ आहेत तेथे प्रतिदंगली करून प्रत्युत्तर देण्यापासून, एकीकडे, लोकांना परिणामकारकरीत्या परावृत्त करावयाचे; दुसरीकडे, हिंसक, विध्वंसक कृतीकार्यक्रमाच्या दबावाखाली पाकिस्तानच्या निर्मितीचा फाळणीचा प्रस्ताव स्वीकारावयास ठाम

नकार द्यावयाचा; ही दुहेरी भूमिका घेऊन काँग्रेसने १९४५ नंतर आपली शक्ती पणाला लावली असती तर वेगळी 'ग्राउंड रिअॅलिटी' आकारास येऊ शकली असती. व्हेटोचा अधिकार मुस्लिम लीग इतकाच काँग्रेसच्याही हाती होता. ब्रिटिशांना त्यांच्या चालवाजीचा फेरविचार मग करावाच लागला असता.

जनतेने कच खाल्ली असे झाले नाही. अहिंसक विवेक प्रकट करण्यात जनता कमी पडली असती; तो विवेक मुरवायला काळ लागला असता, ही गोष्ट खरी. पण कच वरिष्ठ नेत्यांनीच खाल्ली किंवा, असे म्हणा की, ‘एकदा पाकिस्तान देऊन टाकले की उर्वरित भारतात तरी आपण आपल्या इच्छेनुसार राज्य करू शकू याचा मोह पडला.

फाळणीच्या योजनेस वरिष्ठ नेतृत्वाने दिलेल्या होकारावर शिक्कामोर्तब करून घेण्यासाठी बोलावलेल्या काँग्रेस महासमितीच्या अधिवेशनास गांधींनी होकाराच्या बाजूने ठराव व्हावा म्हणून आपले वजन खर्च केले नसते, आणि स्वतःची 'निवृत्ती' जाहीर केली असती, तर? दांडेकरांनाही हे पटेल की, निवृत्त होणे हा पर्याय खुला नव्हता. फाळणी अमान्य करा, असेच सांगण्याची जबाबदारी घ्यावी लागली असती. पण वस्तुस्थिती अशी होती की, वाटाघाटी करताना नेतृत्वाला सर्वाधिकार दिलेले होते. महासमितीच्या अधिवेशनातील शिक्कामोर्तब हा उपचार होता. गांधी विरुद्ध वरिष्ठ नेतृत्व, आणि दोघेही आपली शक्ती, वजन, प्रतिष्ठा परस्परांना खच्ची करण्यासाठी कामी आणत आहेत असे दृश्य दिसले असते. काँग्रेस संघटना मोडीत निघाली असती वा तिची अप्रतिष्ठा झाली असती तर त्यात देशाचे भले नव्हते. सर्वाधिकार दिलेल्या नेतृत्वाचे निर्णय अमान्य करणे हे बेजबाबदारपणाचेही कृत्य ठरले असते. गांधी औपचारिकदृष्ट्या काँग्रेसचे सभासदही नव्हते. पुढचा मुद्दा, गांधींची साथ कोणी केली असती? ४२ च्या लढ्याचे नेतृत्व केलेली समाजवादी तरुण मंडळी गांधीविचार अनुसरणारी नव्हती. गांधींनी स्वतःची एकाकी अवस्था जाणली. स्वतःचे महत्त्व शून्यवत करून, देशाचे भले डोळ्यासमोर ठेवून त्यांनी भूमिका घेतली.

त्याच वेळी, व्यक्तिगत पातळीवर, हिंदू-मुस्लिम ऐक्य प्रस्थापनेचे कार्य प्रत्यक्ष लोकांमध्ये जाऊन करण्यासाठी त्यांनी स्वतःला समर्पित केले. शूराच्या अहिंसेचा एक वस्तुपाठ आपणा सर्वांसमोर ठेवला.

** Gandhiji's Correspondence with the Government - 1942-44, Navajivan Publishing House, Ahmedabad, 1945.*

*** The Spirit's Pilgrimage, Mira Behn, Longmans, London, 1960.*